

EEN

September 1938 'Dus, geen oorlog!'

Dinsdag 27 september 1938: Europa hield zijn adem in. Nog geen twintig jaar na het einde van de 'Grote Oorlog', die zogenaamd een eind aan alle oorlogen zou maken, bereikte de situatie in het onrustige centrale deel van het continent een kritiek punt. Na weken vol tumult, die tot allerlei wilde beschuldigingen van gewelddaden en mishandelingen tegen Duitssprekende inwoners van de westelijke provincies in Tsjechoslowakije leidden – waarvan enkele wél, maar de meeste níét terecht waren – deed de Duitse dictator, Adolf Hitler, een onheilspellende uitspraak: als zijn eisen niet werden ingewilligd, zou hij zijn *Wehrmacht* naar Bohemen en Moravië sturen om de Duitssprekende minderheid in het land te beschermen tegen het zogenaamd door de staat gesteunde geweld en om de regering en het volk van Tsjechoslowakije te straffen voor hun echte en vermeende misdaden. Groot-Brittannië en Frankrijk hadden plechtig beloofd in dat geval ten oorlog te trekken.

Tot de miljoenen mensen die zich zorgen maakten, behoorde Ann Magnus, een Engels schoolmeisje van twaalf, dat in het rustige, landelijke Essex woonde en nu voor het eerst signalen kreeg dat de wereld waarin ze leefde gevaarlijk was. Haar vader, een effectenmakelaar uit de City, was in de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog uit Londen weggetrokken als reactie op de Duitse bombar-

dementen. Na jarenlang pendelen was hij met pensioen gegaan. Toen het donker was geworden, had hij haar mee naar buiten genomen om een nieuw schouwspel te bekijken. 'We zagen zoeklichten boven Londen,' herinnerde zij zich later. Samen hadden ze vanuit hun tuin bij de boerderij toegekeken hoe de lichtstralen opnieuw, voor het eerst sinds 1918, hun onheilspellende spel speelden boven de verder weg gelegen Britse hoofdstad. Haar moeder had het huis niet willen verlaten; ze vond de gedachte aan een volgende oorlog en nieuwe bombardementen te beangstigend.¹

Op 26 september 1938 had Hitler in een toespraak in het Berlijnse Sportpaleis tegenover een talrijk gehoor van nazi-adepten gezegd dat de teerling geworpen was: hij zou Tsjecho-Slowakije met geweld bezetten tenzij zijn eisen vóór 1 oktober werden gehonoreerd. Om te laten merken dat het menens werd, stond er voor de volgende dag, in het centrum van de hoofdstad van het Rijk, een demonstratie van Duitslands militaire macht gepland.

In de loop van de middag van 27 september rolden in Berlijn met soldaten gevulde vrachtwagens, tanks en geschutstukken met veel lawaai over de Wilhelmstrasse, de brede hoofdstraat, en over de Wilhelmplatz. Daarbij reden ze langs de indrukwekkende voorgevel van Hitlers zojuist gereedgekomen Nieuwe Rijkskanselarij. Vanaf het voor dat doel aangebrachte balkon op de eerste verdieping zou de Führer zo dadelijk de indrukwekkende strijdmacht aanschouwen die hij, zo had hij openlijk te kennen gegeven, naar Tsjecho-Slowakije zou sturen.

Het begon al donker te worden. Nu stond er altijd wel een kleine menigte voor de Rijkskanselarij, voor het merendeel toeristen die een glimp van de Führer hoopten op te vangen, maar vandaag was de oploop groter dan normaal, wat samenhang met de gespannen internationale toestand en met het aantrekkelijke schouwspel van een grote parade.

Pal aan de overkant, aan de Wilhelmplatz, stond Berlijns oudste, chicste hotel, het Kaiserhof, waar Hitler in de weken voor de machtsovername – bijna zes jaar daarvoor – had gewoond en waar hij zijn hoofdkwartier had gevestigd. In de smaakvolle bar zaten twee elegante vrouwen van in de dertig, die hun werkdag feestelijk

afsloten met een, twee, uiteindelijk drie Martini's. Een van de vrouwen, Ruth Andreas-Friedrich, zou haar belevenissen van die dag schriftelijk vastleggen, zoals ze ook zou doen met al die andere verschrikkelijke dagen en jaren die nog zouden volgen. Ze was net 37 jaar geworden, was jong getrouwd en voor haar dertigste weer gescheiden. Ze had een jonge tienerdochter, een carrière als tijdschriftjournalist en recensent, en een partner, 'Andrik' (werkelijke naam Leo Borchart),* een bekende orkest-dirigent (die nu op tournee in Scandinavië was). Haar grote, artistiek aangelegde kring van Joodse en niet-Joodse vrienden had één ding gemeen: ze verafschuwden het naziregime.

De vrouw die met Andreas-Friedrich in de bar van het Kaiserhof zat en die in haar verslag 'Karla Simson' wordt genoemd (echte naam: Susanne 'Susy' Simonis), was drie jaar jonger; ook zij was journalist en een actieve antinazi. Beide vrouwen waren zich terdege bewust van de gevaren die de wereld die herfstdag bedreigden. Met name Simonis had connecties binnen het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken en wel via haar neef, Erich Kordt (in Andreas-Friedrichs verslag veranderd in 'Erich Tuch'), een hooggeplaatste adviseur van Hitlers minister van BZ, Joachim von Ribbentrop. Kordt bevond zich diezelfde avond in het vertrek van de Rijkskanselarij.

Simonis dronk haar derde Martini op, viste de olijf uit haar cocktail, stak hem in haar mond en zei nadenkend: 'Ik geloof dat we niet op de goede plek zitten. De wereldgeschiedenis komt buiten tot stand.' Andreas-Friedrich knikte. 'Oké, laten we dan maar tussen de mensen gaan staan.'²

Buiten, op de Wilhelmplatz, troffen de twee vriendinnen een menigte die opvallend stil was. Er hing een intense sfeer van spanning

* Leo Borchart (1899-1945) werd geboren in Moskou en was van Duits-Russische afkomst. Halverwege de jaren dertig mocht hij in Duitsland nog wel platen maken, maar niet meer in het openbaar optreden. Andrik Krassnov was een schuilnaam die hij gebruikte bij zijn verzetsactiviteiten. Hij overleefde de oorlog, werd benoemd tot chef-dirigent van de Berliner Philharmoniker, maar werd door een Amerikaanse wachtpost doodgeschoten toen hij van een optreden terugkwam; zijn auto (bestuurd door een Britse officier) negeerde het stopteken bij een sectorgrens in het bezette Berlijn.

en bezorgdheid in de vroege avondlucht. Lang hoefden ze niet op het grote moment te wachten. De gordijnen op de eerste verdieping werden opzijgeschoven, de balkondeuren gingen open en Adolf Hitler stapte naar buiten. Hij liep naar de balustrade, op eerbiedige afstand gevolgd door een paar hoge ambtenaren; hij liet zijn blik over de menigte beneden gaan. Andreas-Friedrich keek naar de gezichten van de mensen om haar heen. ‘Ze staan erbij als geslagen honden,’ schreef ze later. Niemand juichte de Führer toe, zoals normaal het geval was wanneer hij zich aan het volk vertoonde. Haar vriendin trok aan de mantel van Andreas-Friedrich en fluisterde in haar oor: ‘Besteld en niet afgehaald.’

De tanks bleven langsratelen terwijl de massa bijna zwijgend toekeek. Na enkele ogenblikken draaide Hitler zich om en verdween hij in het gebouw. Witgehandschoende SS’ers sloten de deur achter hem en schoven de gordijnen er weer voor. Een jonge arbeider in de menigte bromde: ‘Ik ben een boon als dat geen oorlog betekent.’ ‘En wij zijn het haasje,’ zei een postbode van middelbare leeftijd, die zijn uniform nog aanhad. Daarbij keek hij zenuwachtig om zich heen, geschrokken van zijn eigen openhartigheid.

Nadat de vrouwen afscheid hadden genomen, had een somber gestemde Andreas-Friedrich weinig zin om naar haar appartementje in de voorstad Steglitz terug te gaan. Ze doolde een tijdje in het centrum van Berlijn rond om ten slotte, na het middernachtelijk uur, nog even restaurant Hiller, aan Unter den Linden, binnen te lopen. Daar trof ze een stamgast, de Joodse journalist Heinrich Mühsam, een oude vriend en ex-collega bij het tijdschrift waar ze werkte. Mühsam was geen aantrekkelijke man in de gebruikelijke zin van het woord – hij had piekhaar, een eeuwig gekreukt pak en een glimmende knobbelneus – maar hij was schrandler en charmant, en kon goed schrijven. Soms wenste Andreas-Friedrich dat haar affectie voor hem fysiek tot uiting te brengen zou zijn, maar dat lukte haar niet. ‘Wanneer we aan de tafel tegenover elkaar zitten,’ schreef ze, ‘houden we bijna van elkaar. Alleen, kussen kan ik hem niet, maar dat durf ik hem niet te zeggen. Je kan toch geen mensen kwetsen die het toch al zwaar genoeg hebben.’ Ze bleven daar zo zitten, tot drie uur ’s nachts, om dan een taxi te delen naar hun respectieve woningen.

*

Wat het grote publiek niet wist, was dat de crisis rond het Sudetenland intussen had geleid tot een serie nieuwe verwickelingen die alles op z'n kop zou zetten, op korte termijn althans. Een paar uur eerder had de menigte op de Wilhelmplatz, onder wie Andreas-Friedrich en Susy Simonis, gezien hoe de Führer, zonder een woord te hebben gezegd, weer zijn Kancelarij was binnengegaan. Bijna iedereen die daarvan getuige was geweest, had net als die man in de menigte gedacht: dat betekent oorlog.

In feite was Hitler bij terugkeer in het vertrek, vol met ambtenaren en hoge officieren, in een neerslachtige stemming geweest als gevolg van het gebrek aan enthousiasme bij het volk voor de geplande militaire ingreep in Tsjechoslowakije. *'Mit diesem Volk,'* zei hij tegen zijn vertrouwelingen, met een nijdige blik in de richting van zijn propagandaminister Joseph Goebbels, *'kann ich noch keinen Krieg führen.'*

Die ochtend had Hitler in de Rijkskancelarij gesproken met Sir Horace Wilson, een hoge Britse functionaris, adviseur buitenlands beleid en afgezant van de Britse premier, Neville Chamberlain. Wilson had hem uitgelegd dat Frankrijk Tsjechoslowakije in geval van een Duitse invasie zou steunen (dat moest het bij verdrag ook wel). Indien dat oorlog zou betekenen, dan zou ook Groot-Britannië verplicht zijn ten strijde te trekken. Hitler had duidelijk en on dubbelzinnig gereageerd; hij had benadrukt dat hij 'Tsjechoslowakije zou verpletteren' indien zijn voorwaarden niet werden geaccepteerd. Hij was op alle eventualiteiten voorbereid. Niet voor niets had hij vierenhalf miljard rijksmark uitgegeven ter versterking van Duitslands westgrens.

Diezelfde avond – dinsdag 17 september – enkele uren na de teleurstellende ontmoeting van de Führer met het Duitse volk – kreeg Chamberlain om 22.30 uur een brief van Hitler. Daarin deed de Führer de belofte dat de Duitse strijdkrachten zich niet buiten de gebieden zouden begeven die de Tsjechen al bereid waren af te staan, dat een volksraadpleging in die gebieden een vrije stemming zou inhouden en dat Duitsland bereid was de integriteit van het restant van de Tsjechoslowakische staat te garanderen.³

Nu was het waar dat Chamberlain hier en daar had laten blijken dat hij niet volledig achter het krachtige standpunt stond dat Wilson aan Hitler had overgebracht. In een BBC-radiouitzending op diezelfde avond maakte de premier gewag van de vele wanhopige, vanuit allerlei landen gestuurde brieven waarin om vrede werd gesmeekt. In diezelfde trant die later berucht is geworden, vervolgde hij:

Ik voelde al eerder een zware verantwoordelijkheid, maar na lezing van zulke brieven lijkt de druk bijna niet meer te dragen. Hoe afschuwelijk, onwerkelijk en ongelooflijk is het dat we hier loopgraven zouden moeten graven en gasmaskers zouden moeten passen wegens een ruzie in een verafgelegen land tussen mensen van wie we niets weten. Het lijkt nog onwaarschijnlijker dat een ruzie die reeds is bijgelegd, in beginsel de aanleiding tot een oorlog zou zijn [...]

Hoeveel sympathie we ook koesteren voor een kleine natie die een grote en machtige buur tegenover zich weet, we kunnen niet zomaar terwille van haar het hele Britse Rijk in een oorlog betrekken. Als we strijd moeten leveren, zal het om belangrijker kwesties dan deze moeten gaan.⁴

Het betekende wel geen totale volte-face – net zomin als bij Hitlers voorlopige tactische wending – maar het kwam er wel bij in de buurt. De wonderlijke uitspraak dat de crisis zich voordeed ‘in een verafgelegen land tussen mensen van wie we niets weten’, was wel erg kras. Als er inderdaad sprake was van zoveel onwetendheid inzake Tsjechoslowakije – een land dat een sleutelrol speelde in de keten van Oost-Europese allianties die ten doel hadden Duitsland na de Eerste Wereldoorlog klein te houden – dan diende de premier zijn buitenlands-beleidadviseurs te ontslaan en mogelijk zichzelf daarbij. De Tsjechoslowaakse crisis had in Europa en ook daarbuiten vanaf de eerste maanden van 1938 ieders gedachten beheerst, om nog maar te zwijgen van de krantenkoppen. Al twee keer was Chamberlain, samen met zijn Franse collega, Édouard Daladier, naar Duitsland gevlogen om de kwestie direct met Hitler te bespreken en op te lossen.

Tijdens de eerste van een reeks crisisbesprekingen, die op 15 september plaatsvond op het hooggelegen buitenverblijf van Hitler, op de Berghof bij Berchtesgaden, hadden ze de Sudetenkwestie gedetailleerd doorgenomen. Chamberlain had zijn gastheer verrast door in beginsel in te stemmen met een aanpassing van de Tsjechische grenzen zolang die maar beperkt bleef tot de gebieden waar de Duitssprekenden in de meerderheid waren. Een week later trof hij de Führer opnieuw, nu in Bad Godesberg in het Rijnland. Hier schroefde Hitler, die bij zijn opponent strategische besluiteloosheid bespeurde en die als altijd de gok nam, zijn eisen verder op. Wat Hitler wellicht niet had verwacht, was dat hij flinke weerstand ondervond van de kant van de Fransen en de Britten. De westerse bondgenoten kwamen met nieuwe garanties voor het bestaansrecht van de Tsjechische staat, wat tot een nieuwe Europese crisis leidde en het risico op een oorlog meer dan ooit vergrootte.

De Tsjechen mobiliseerden hun omvangrijke leger. In de voorafgaande twintig jaren had de Tsjechoslowaakse staat in het bergachtige Sudetenland een uitgebreid en robuust verdedigingsstelsel opgezet. Het gebied was in de 19e eeuw door de grote Duitse kanselier Bismarck omschreven als 'een door God gebouwd fort in het hart van Europa'. Hitler liet zeven *Wehrmacht*-divisies tot aan de grens oprukken – in het noorden vanuit Saksen, in het midden vanuit Beieren en in het zuiden vanuit de nieuwe aanwinst, de provincie Oostenrijk.

In Groot-Brittannië werden gasmaskers uitgedeeld (velen, onder wie de gezagsdragers, vonden gas, hét terreurwapen uit de Eerste Wereldoorlog, gevaarlijker dan bommen). Er werden smalle loopgraven gegraven om enige bescherming te bieden tegen bomscherven; voor openbare gebouwen kwamen zandzakken te liggen en duizenden kinderen werden uit de grote steden geëvacueerd. Bijna een week lang leek oorlog waarschijnlijk, zo niet onvermijdelijk.

*

De Britse premier, die nu negenenzestig jaar oud was, werd lang gezien als de 'sterke man' in de door de Conservatieven gedomineerde 'regering van nationale eenheid' die in november 1931 tot

stand was gekomen als reactie op de Grote Depressie. Als minister van Financiën ging Neville Chamberlain over tot keihard bezuinigen, waarmee hij een begrotingsoverschot creëerde dat door de meeste kiezers werd gebillijkt en dat het land een veel betere financiële en economische situatie bezorgde dan tijdens de diepe recessie voor mogelijk was gehouden. Chamberlain was de logische opvolger van Stanley Baldwin. Deze oude rot, die driemaal premier was geweest en nu ziek en bejaard was, was in mei 1937 afgetreden, na een goede oplossing te hebben gevonden voor de crisis die had geleid tot de abdicatie van koning Eduard VIII en de troonsbestijging van zijn broer, George VI.

Op Financiën had Chamberlain leidinggegeven aan de harde bezuinigingen op de defensiebegroting. Maar vanaf 1935 had hij een verdere uitbreiding van de Royal Air Force gesteund, net als het opvoeren van de wapenproductie om de mogelijke dreiging van Hitlers Duitsland te beantwoorden. Dat besluit stuitte wel op verzet van de kant van de leider van de oppositie, Clement Attlee, en zijn collega's van de Labourpartij: die bestempelden het als 'oorlogshitserij'.

In feite was Chamberlain als politicus verbazingwekkend hard. Met behulp van zijn *chief whip* David Margesson, die een ijzeren fractiediscipline voorstond, had hij de parlementariërs van de Torypartij in zijn greep, waarbij hij kil en meedogenloos te werk ging bij het in het gareel dwingen – in dat van hemzelf en het kabinet – van de Tory-parlementsleden.⁵ Wie zich tegen de officiële beleidslijn verzette, kwam politiek en soms ook privé in de problemen, niet het minst wegens de activiteiten van Sir Joseph Ball, het hoofd van de onderzoeksafdeling van de Conservatieve Partij. Deze was een intieme vriend van Chamberlain en ging vaak mee op de vliegvisuitjes waaraan de premier veel van zijn vrije tijd spendeerde. Als voormalig functionaris van de veiligheidsdienst MI5, aldaar belast met speciale opdrachten, verzamelde Ball informatie over de tegenstanders van de regering en van Chamberlain, waarbij hij methoden gebruikte die een historicus heeft vergeleken met de 'vuile trucs' waarvan president Nixon zich dertig jaar later zou bedienen, inclusief telefoontaps.⁶

Die efficiënte machtsuitoefening en ook de goede reputatie die

Chamberlain op het punt van competentie genoot, waren in tegenpraak met zijn enigszins komische uitstraling van edwardiaanse stijfheid, inclusief ‘vadermoordenaars’ en paraplu’s. Zijn professionele hardheid werd verder verzacht door excentrieke gewoonten die hem een zekere menselijke kwetsbaarheid verleenden. Hij was een kundige vliegvisser en ook een prima jager – vaardigheden die vrij normaal zijn voor de hoogste kringen – maar daarnaast was hij bijvoorbeeld helemaal gek van bomen. In brieven aan zijn geliefde zuster wordt vaak gemeld dat ze in blad staan en of ze mooi bloeien. Volgens zijn chauffeur, James Joseph Read, maakte Chamberlain, wanneer hij op Chequers, het officiële buitenverblijf van de premiers in Buckinghamshire, verbleef, flinke wandelingen in de bossen van het landgoed, compleet met zaag, ‘want dode takken aan een boom zag hij niet graag’. Hoewel hij toentertijd al bijna zeventig was, klom de eerste minister desnoods in de kruin om het noodzakelijke snoeiwerk te verrichten.

Read vertelde ook het volgende verhaal: Chamberlain zat net, vlak bij het huis, hoog in een boom toen een opgeschrikt hert opdook. Chamberlain riep tegen Read, die beneden stond, de deur van de kolenkelder aan de overzijde van het erf, open te doen. Het dier schoot keurig naar binnen en Read deed de deur dicht. Even later kwam de plaatselijke jachtclub aanrijden. De chauffeur, daartoe door Chamberlain geïnstrueerd, beweerde geen idee te hebben waar hun prooi zou kunnen zitten. De jagers gingen in galop verder – het dier was gered. En al die tijd had Chamberlain – de machtigste gekozen ambtenaar in het Britse Rijk – in de kruin van de boom gezeten, stilletjes, met zijn zaag in de hand, en ongezien.⁷

Neville Chamberlain werd ook gekweld door jichtaanvallen. Read kreeg er handigheid in, zo vertelde hij, om de pijn in de opgezette voeten van de premier te verlichten met behulp van zijn laarzen. De chauffeur beweerde zelfs dat toen Chamberlain voor het eerste crisisberaad met Hitler naar Duitsland zou vliegen, er sprake van was geweest dat ook hij van de partij zou zijn, voor het geval zich een jichtaanval zou voordoen tijdens de zo cruciale onderhandelingen. Uiteindelijk werd besloten dat er voor Read te weinig plaats was in het vliegtuig.

De dag, de 27e september, was nog niet voorbij of Chamberlain had al gereageerd op Hitlers schijnbaar verzoenende aanbod; hij stemde er in principe mee in voor de derde keer in iets meer dan drie weken naar Duitsland te vliegen; hij ging zelfs zover Hitler alvast te laten weten: 'Ik ben ervan overtuigd dat u alle belangrijke punten kunt binnenhalen zonder oorlog en zonder verder uitstel.'⁸ Aan de andere kant werd de Britse vloot ongeveer op hetzelfde moment gemobiliseerd. De druk – met een stok achter de deur – om opnieuw te gaan praten nam toe en niet alleen van Britse kant. In de kleine uurtjes, toen het in Amerika nog avond was, pleitte president Roosevelt in een radiouitzending voor een nieuwe conferentie over de Sudetenkwesie.

De volgende ochtend, 28 september, had Chamberlain om 11.30 uur contact opgenomen met Hitler en Mussolini, met een concreet voorstel voor een vierlanden-ontmoeting (inclusief Frankrijk) in Duitsland. Kort daarna werd de Duitse militaire mobilisatie, die voor 14.00 uur gepland stond, uitgesteld.

*

Na haar nachtelijke omzwervingen en haar nog later plaatsgevonden rendez-vous met Heinrich Mühsam had Ruth Andreas-Friedrich zich logischerwijs verslapen. Het was al bijna negen uur en ze stond onder de douche toen ze de deurbel van het met velen gedeelde woonhuis viermaal achter elkaar hoorde overgaan: dat betekende bezoek voor háár. Ze schoot een badjas aan en deed de deur open. Het was haar vriendin, Susanne Simonis.

'Kind – van de baan!' hijgde Simonis buiten adem; blijkbaar had ze de hele weg gerend.

'Wat – wie – waar?'

'Nou, de oorlog natuurlijk!'

Andreas-Friedrich mompelde iets, dat ze zich eerst moest aankleden en een kop thee moest klaarmaken voordat ze er überhaupt iets van begreep. Simonis wachtte ongeduldig tot haar vriendin zich verder had aangekleed, haar thee had laten trekken en een snee brood uit de kast had gehaald.

'Dus, geen oorlog!' legde Simonis uit. 'Vrede! Echte, eerlijke

vrede! Morgen zal het zijn beslag krijgen. In München. Tussen Hitler, Mussolini, Daladier en Chamberlain. Ik heb het van een authentieke bron.'

In die tijd was 'authentiek' een sleutelbegrip; het betekende 'echte' informatie in plaats van geruchten of propaganda. In dit geval was de bron Simonis' neef van moederskant, Erich Kordt, diplomaat en assistent van Ribbentrop. Kordt was een insider, maar wel iemand die er het zijne van dacht, zoals zijn vrienden wel wisten; zijn baas en collega's wisten dat niet en mochten het ook nooit weten. Hoewel hij een jaar eerder lid van de nazipartij was geworden, was hij geen aanhanger van het regime. Samen met zijn oudste broer Theo – op dat moment zaakgelastigde op de Duitse ambassade in Londen – zat hij met hoge *Wehrmacht*-officieren in een complot om Hitler in geval van een oorlog om Tsjechoslowakije uit de weg te ruimen.

Simonis vertelde Andreas-Friedrich dat haar neef zich de avond tevoren in het grote vertrek van de Rijkskanselarij had bevonden toen Hitler op het balkon was verschenen. Hij had alles vanuit het raam gezien en zelfs de twee gezichten van de vrouwen in de menigte beneden herkend. Ze herhaalde wat Erich haar in de tussentijd had verteld:

Op dat moment balanceerde de oorlog op de punt van een naald. Hitler ging het balkon op om zijn soldaten te groeten. Nog nooit was hij zo vastbesloten met een storm van geweld te nemen wat men hem weigerde goedschiks af te staan. Wij hebben geholpen het voor hem te bederven. Met onze norske gezichten en ongeheven handen. Dertig minuten heeft hij na zijn afgang nog achter het gordijn gestaan en onze antipathie bestudeerd. Terwijl Goebbels, hoed diep over de ogen getrokken, in een gesloten auto kriskras door Berlijn reed en de stemming van het volk peilde. Toen is de beslissing gevallen. 'Met onwillige honden is het kwaad hazen vangen,' zou de Berlijner zeggen – laat staan een oorlog voeren, stelden de nazi's vast. En zo werd de zaak verdaagd. Let maar eens op, morgen verdwijnen de gekwelde Volksduitsers uit de kranten en blijkt alles een storm in een glas water geweest te zijn.⁹